

UDC 92(477)“1932/1933”:327(477:520)

THE HOLODOMOR THROUGH THE JAPANESE EYES

Y. Okabe

PhD (Economics)

Kobe Gakuin University

518 Arise, Ikawadani-cho, Nishi-ku, Kobe, 651-2180, Japan

okabe@eb.kobegakuin.ac.jp

The research of Japanese experts on the history of the Soviet Union and Russia included the famine in Ukraine in the context of famine which at that time covered the territory of southern Russia, the Urals, the Volga region, and Kazakhstan. In addition, one encounters statements consistent with Russia's denial of the famine as a planned crime against the Ukrainian people, i.e. genocide. Given the various discussions on this issue, we consider our study to cover the Holodomor and its interpretation by Japanese scholars to be quite relevant. Although Japanese newspapers reported on the famine and the difficult situation in Ukraine during 1920–1930, there was no information about the Holodomor in the first half of the 1930s. Yoshimura Chuzo wrote monographs about the realities of forced starvation caused by the Soviet Union. In addition, after returning to Japan, Masakane Kikuta, who lived in the Soviet Union for a long time and claimed to have witnessed the events, mentioned cases of cannibalism in Ukraine that were caused by a terrible famine. Masakane Kikuta also wrote about the intentions of Nazi Germany in 1935 to take over Ukraine. Given the plight of the peasants at the time, who sought liberation from the Soviet yoke, it is understandable why some Ukrainians perceived and welcomed the German Nazis as liberators. Besides, Masakane Kikuta, author of *Memoirs of the Famine in Ukraine*, stressed in the title of his publication that the described famine was not in southern Russia, Kazakhstan, or elsewhere in the Soviet Union, but actually in Ukraine. Thus, we can

© 2020 Y. Okabe; Published by the A. Yu. Krymskyi Institute of Oriental Studies, NAS of Ukraine on behalf of *The Oriental Studies*. This is an Open Access article distributed under the terms of the Creative Commons Attribution License (<https://creativecommons.org/licenses/by-nc/4.0/>).

say that, since 1935, knowledgeable Japanese people have recognised the causes and background of the Ukrainian famine in the Soviet Union.

Keywords: Holodomor, Ukrainian famine, mutual relationship between Japan and Ukraine, Japanese in USSR

Й. Окабе

ГОЛОДОМОР ОЧИМА ЯПОНЦІВ

1. Вступна частина

Останнім часом у відкритому доступі почало з'являтися все більше книг про Україну першої половини 1930-их рр., тобто про період Голодомору. Такі ж тенденції спостерігаємо і в сфері кінематографії. Так, у 2016 р. вийшов спільний канадсько-англійський кінофільм “Гіркі жнива”, а згодом в 2019 р. відбулась прем'єра польсько-англійсько-українського копродукційного фільму “Ціна правди”, в якому головний герой Гарет Джонс, журналіст, вирушив у Радянський Союз у пошуках правди про голод в Україні¹. Під час роботи над створенням фільму консультантом проекту був Тімоті Снайдер, відомий професор Єльського університету, фахівець з історії Східної Європи та Голокосту².

Дебати та дискусії істориків стосовно проблеми Голодомору в українсько-російських відносинах не є предметом нашого дослідження, але, зважаючи на актуальність цієї тематики, вважаємо за доцільне коротко розглянути основні проблемні сторони вищевказаної полеміки. Термін “голодомор”, який вживають для позначення явища голоду 1932–1933 рр. в Україні, складається із двох слів – “голод”, як відсутність чи нестача продуктів харчування, гостре відчуття потреби в їжі, та “мор”, що вживається у значенні “пошесть” [Yanagisawa 2018, 163]. Факт голоду ретельно приховувався і не визнавався з метою пропаганди успішного виконання плану першої п'ятирічки, яка здійснювалася засобами колективізації, розкуркулювання та примусового вилучення зернових культур [Nakai 1998, 318–321]. Цікавим фактом також є те,

¹ Назва фільму польської режисерки Агнешки Голланд англ. мовою – “Mr. Johns”, японською – “赤い闇 スターリンの冷たい大地で” (“Холод і червона пільма в землях Сталіна”).

² Анонс фільму “Ціна правди” див.: (URL: <https://www.ukrinform.jp/rubric-society/2787176-ukurainano-ren-wei-de-da-ji-ewo-qu-caishita-waiguo-ren-ji-zhenitsuiteno-ying-hua-zhen-shino-zhi-duanyu-gao-bian-gongkai.html>).

що за різними статистичними даними кількість жертв Голодомору суттєво відрізняється. Проте, за підрахунками сучасних науковців, вважається, що чисельність людей, які загинули в той час, становить близько чотирьох мільйонів осіб.

Незважаючи на неабиякі зусилля влади приховати факт голоду, іноземним журналістам, які стали свідками тих моторошних подій, все-таки вдалось донести до світової спільноти правдиву інформацію про страшні реалії в Україні. Так, про побачене на теренах України писав не лише валлійський репортер Гарет Джонс³, а й канадська журналістка Ріа Клаймен⁴, а також британський кореспондент “Манчестер Гардіан” Малкольм Маггерідж⁵. З іншого боку, Волтер Дюранті, американський журналіст “Нью-Йорк Таймс”, лауреат престижної Пулітцерівської премії та прихильник Сталіна, відверто критикував статті Джонса та заперечував інформацію про голод в Україні. До сьогодні в Колумбійському університеті, в якому щорічно вручається Пулітцерівська премія, точаться дискусії стосовно постаті Дюранті та скасування його нагороди, зважаючи на те, що його статті були визнані незбалансованими та некритичними⁶.

Окрім письмових свідчень журналістів надзвичайно цінним матеріальним історичним доказом Голодомору є світлина, зроблені Александром Вінербергером, австрійським інженером-хіміком, який на той час мешкав у Харкові⁷. Про жахливу ситуацію в Україні повідомляв у офіційній телеграмі також і італійський консул Серджо Граденіго⁸.

Рішенням Верховної Ради України за травень 2003 р. та прийнятим у листопаді 2011 р. законом “Про Голодомор в Україні в

³ Про Джонса див.: [Gamache 2013].

⁴ В 1904 р. народилась в Польщі в єврейській сім'ї. Про Клаймен див. фільм: “Голод до правди” (оригінальна назва: “Hunger for Truth: The Rhea Clyman Story”).

⁵ Був заступником редактора в “Evening Standard” та “The Daily Telegraph”, а також був ректором Единбурзького університету. Своїми репортажами з Калькутти відкрив світовій спільноті діяльність Матері Терези. Детальніше див.: [Krebs 1990, 19].

⁶ Про Дюранті див.: [Taylor 1990; Gamache 2014, 208–218].

⁷ Детальніше див.: [Osipchuk 2018]. Збірка архівних фотографій була оцифрована онукою Самарою Пірс [Pearce 2012].

⁸ Детальніше: [Lysty... 2007].

1932–1933 рр.” Голодомор було визнано “геноцидом проти українського народу”. Це рішення одночасно підтримали п’ятнадцять країн Європи, Америки та Латинської Америки. У той час, у квітні 2008 р., депутати Державної думи Російської Федерації ухвалили рішення “Про вшанування пам’яті жертв голоду 1932–1933 рр. на території колишнього Радянського Союзу”, таким чином намагаючись утвердити думку про голод, як всеохоплююче явище на теренах не лише України, але й усього Радянського Союзу⁹.

Що ж стосується наукових досліджень японських фахівців з історії Радянського Союзу та Росії, то тут існує тенденція розглядати проблематику голоду в Україні в контексті голоду, що охопив на той час територію південної Росії, Уралу, Поволжя та Казахстану. Окрім цього, можна натрапити і на твердження, співзвучні з російською пропагандою, що заперечують факт голоду як запланованого злочину проти українського народу, тобто геноциду¹⁰.

Враховуючи різноманітні дискусії стосовно цієї проблеми, ми вважаємо доволі актуальним наше дослідження з висвітлення тематики Голодомору та його трактування японськими науковцями. Зокрема, ми розглядатимемо інформаційне наповнення вищевказаної проблематики в наукових працях японських дослідників та джерела, з яких вони цю інформацію черпали. У процесі нашого дослідження ми використовували такі історичні матеріали: різноманітні публікації 1930 р., видані в Японії; журнал “Стратегія державної оборони”, в якому зібрано статті та звіти виступів засідань [Shisou Kokubou 1935; Shisou Kokubou 1936], а також свідчення Масакане Кікута “Шість років в Росії” [Masakane 1936].

2. Голод в Україні крізь призму бачення Японії 1930-х рр.

В японській пресі інформація про голод в Україні з’явилась у газеті “Йомійурі Шінбун” у статті про Фрітьофа Нансена, який на той час був верховним комісаром Ліги Націй у справах російських біженців¹¹. У газеті знаходимо такі свідчення:

⁹ Детальніше: [Yanagisawa 2018, 166].

¹⁰ Наприклад див.: [Shimotomai 2009, 1–3]. Як в Україні, так і за її межами до сьогодні точиться чимало дискусій стосовно доцільності використання терміна “голодомор”. Проте в Японії, загалом, сам по собі цей термін не був відомим, тому його сміливо і без упереджень застосовували у заголовках різних книг.

¹¹ У 1922 р. Нансен отримав Нобелівську премію миру за внесок та допомогу у демобілізації військовополонених і за організацію міжна-

«Групи голодних у пошуках людського м'яса
Удавана “сліпота” влади

– Реалії голодного сьогодення в Україні –

“Женева (Рейтер)” 17.07.1922 р. Норвезький науковець Нансен, якому Ліга Націй доручила створити організацію з питань допомоги потерпілим від голоду в Росії, відправив у відрядження свого довіреного економіста для експертної оцінки ситуації, що склалась на той час в Україні. Через деякий час Нансен отримав звіт, в якому йшлося про те, що ситуація в українських містах, зокрема в Києві, Харкові та Одесі, є надзвичайно важкою і трагічною, що міста, які він відвідав, переповнені небаченою кількістю голодних людей. Вони групами кучкуються на вокзалах, але міська скарбниця пуста, і коштів на закупівлю продуктів харчування немає; з кожним днем різко зростає кількість померлих від голодної смерті; на вулицях лежать трупи людей, декотрі навіть частково обгризені мишами та щурами або ж об’їдені такими ж голодними людьми. По всій території, що простягається від Одеси до Полтави, снують голодні жебраки, які полишили свої домівки у пошуках хоч якихось харчів; у маленьких містечках зменшилась чисельність населення на 85 відсотків; канібалізм процвітає і став настільки звичною справою, що навіть не карається владними структурами» [Yomiuri 1922].

У тій же газеті “Йоміурі” за 1936 р. знаходимо інформацію про таке:

«Часті селянські повстання
Неспокійна ситуація в Україні

“Одеса (Домей) 14.08.1936 р.” У радянських газетах повідомлялося про часті селянські бунти, зумовлені нестачею продовольства в Україні, що викликали неабияке занепокоєння. У Полтаві під час операції по придушенню повстання, внаслідок сутичок між селянами, які протестували, та військовими було зафіксовано більше ніж 50 поранених та 13 смертей. Схожа ситуація склалася в місті Ізюмі та Конотопі, куди було направлено

родної комісії взаємодопомоги потерпілим від голоду в Росії та російським біженцям, а також за внесок у створенні організації допомоги Малій Азії та біженцям із Фракії. У 1923 році отримав звання Верховного комісара Ліги Націй у справах біженців. Детальніше див.: [Nanyuu 2017, 158]. Про діяльність Нансена в Україні див.: [Arkhireys'kyu 2019].

військових для розгону бунтів. Причиною гострої нестачі продуктів та голоду стала повна конфіскація продовольчих запасів у селян, що здійснювалась військовими з надзвичайною жорстокістю» [Yomiuri 1936].

Зважаючи на наявність деяких згадок, зокрема і у вищевказаних статтях, не можемо стверджувати, що інформація про голод та ситуацію в Україні в 1931–1932 рр. в японській пресі не висвітлювалась, проте не можемо заперечувати і той факт, що загалом висвітлення цієї тематики було доволі обмеженим¹². У тогочасних виданнях ми натрапили на деяку звітну інформацію про Україну. Так, у книзі “Японсько-російські відносини: сучасність та плани на майбутнє”¹³, виданій у 1934 р., міститься розділ під назвою “Голод в Україні”. Автором книги був Йошімура Чюдзо¹⁴, керівник департаменту розслідування в Асоціації добросусідських відносин. Організація виникла на базі Асоціації японсько-монгольських відносин і, отримавши фінансову та військову підтримку, продовжила діяльність попередньої асоціації, мета якої полягала у сприянні та наданні допомоги для розвитку культури у Внутрішній Монголії [Sawai 2014, 69–107]. Про голод та нестачу продовольства в Україні повідомлялося, що “після успішного виконання першого п’ятирічного плану економічного розвитку, затвердженого в 1928 р., Сталін вдруге рішуче впровадив свій форсований план, який і спричинив голод в Україні” [Yoshimura 1934, 134]¹⁵. Про чисельність потерпілих від голоду читаємо: “не можемо конкретно вказати кількість потерпілих, оскільки немає жодних даних та звіту про це від радянського уряду, проте вважаємо,

¹² Згадки про Україну знаходимо у таких відомих виданнях японської преси: “Асахі Шінбун”, “Йоміурі Шінбун”, “Майнічі Шінбун”. Перелік пошукових слів: Україна, Малоросія, голод, нестача, голодні люди, Київ, Одеса, Харків, Харьковь.

¹³ Детальніше див.: [Yoshimura 1934].

¹⁴ Йошімура Чюдзо, народився у префектурі Акіта. У 1909 р. закінчив духовну семінарію, професор Муніципального університету іноземних мов у місті Нагоя, в 1929 р. тимчасово працював на Південно-Маньчжурській залізниці, викладав у Вищій школі комерції в Нагоя, був керівником департаменту розслідування в Асоціації добросусідських відносин. Детальніше див.: [Yoshimura 1937].

¹⁵ У березні 1946 р. книгу Йошімура було вилучено та знищено за наказом Генерального Штабу. Детальніше див.: [Rengou...1949, 309].

що ця кількість не надто відрізняється від числа потерпілих від голоду на Поволжі, і становить близько десяти мільйонів людей”. Саме така оцінка потерпілих є найбільш наближеною до розрахунків та гіпотез сучасних науковців. Окрім цього, у книзі Йошімура Чюдзо знаходимо і конкретні кількісні дані про примусовий голодний експорт. “Ігноруючи всі норми гуманності, Сталін, з метою якомога більшого накопичення іноземної валюти, за перший рік п’ятирічки (1928–1929 рр.) вислав за кордон 98000 тон зерна, а наступного року (1929–1930 рр.) було експортовано 2268 мільйонів тон. Внаслідок примусового вилучення запасів зерна, накопиченого ще в період Нової економічної політики, наступного року (1930–1931 рр.) вся країна занурилася в стан гострої нестачі продуктів та голоду через втрату запасів зерна та неврожаю, зумовленого посухою. Незважаючи на пропаганду радянського уряду про успішне завершення плану першої п’ятирічки, в іноземних телеграмах з’явилась правдива інформація про голод та дефіцит зерна в Росії, а також і про імпорт радянського зерна” [Yoshimura 1934, 136].

Отже, із вищевказаних історичних джерел зрозуміло, що тогочасна японська преса володіла достовірною інформацією про довготривалий голод на теренах України.

3. Свідчення Масакане Кікута

Окрім інформації про спалахи голоду в Україні, що періодично виникав протягом 1920–1930-их рр., також маємо свідчення про те, що приблизно в 1932 р. в Україні побував японець, який і став очевидцем голоду. Вважаємо, що це був Масакане Кікута, член комуністичної партії.

Ким же ж був цей загадковий японець Кікута? У післямові до книги, яку написав Масакане Кікута “Шість років в Росії” [Masakane 1936], статті з якої друкувались і в журналі “Стратегія державної оборони” [Shisou kokubou 1936], знаходимо такі свідчення про його життя і професійну діяльність: “як член комуністичної партії був задіяний у найважливіших партійних завданнях, проте спочатку виконував доручення Японії зі збору засекреченої інформації про ворога. Під час виконання місії поблизу Владивостока був заарештований, певний час працював на примусових роботах, а згодом був засуджений до розстрілу. Для виконання наказу про розстріл прийшли двоє солдат і вивели його з камери,

де на них вже чекав один офіцер, який звелів йому сідати в човен. Кікута вже був готовий прийняти смерть і побоювався, що після розстрілу його тіло скинуть у море, проте несподівано його пересадили на японський пароплав” [Masakane 1936, 87].

Підтвердження цих фактів знаходимо і в інших історичних джерелах. Так, у виданому Міністерством закордонних справ документі “Антияпонська діяльність комуністичного СРСР” йшлося про те, що Кікута був членом екіпажу на кораблі, і в 1929 році йому вдалося переправитись із Сахаліну на територію Радянського Союзу. Станом на 1934 р. йому виповнилось 32 роки, був членом японської революційної організації у Владивостоці, працював на заводі військової промисловості, був членом комуністичної партії. Згодом його заарештували у Владивостоці через підозру у шпигунстві.

“У 1929 році Кікута перетнув японсько-російський кордон. Під час його перебування на теренах Радянського Союзу активно брав участь у розбудові і поширенні ідей комунізму, але був запідозрений ГПУ у причетності до антикомуністичних рухів, що становили загрозу Радянському Союзу, а також у військовій та економічній розвідці засекреченої інформації для Японії, яку він передавав секретарю консульства у Владивостоці, через якого інформація про його звітність дійшла до ГПУ. Так, ГПУ почало пильно стежити за Кікута, який передчуваючи небезпеку, у грудні минулого року намагався перетнути кордон з Маньчжурією, але був заарештований на станції Роздольне, і 14 вересня цього ж року був засуджений до десяти років примусових робіт” [Soren... 1934].

З вищенаведеної інформації в документі Міністерства закордонних справ 1934 р. та з книги Кікута зрозуміло, що дані в обох джерелах загалом співпадають, але вірогідність того, що Масакане Кікута при написанні своєї книги (1936 р.) був ознайомлений з вищенаведеним документом 1934 р., є доволі низькою. Також вважаємо, що особа під псевдонімом Судзукі Шьодзо, про яку згадується у “Звіті про заслуханий виступ Судзукі Шьодзо”, що був надрукований у журналі “Стратегія державної оборони”¹⁶, це не хто інший, як Масакане Кікута.

Після цього інформації про Кікута деякий час не було, і лише в 1944 р. він знову з’явився на політичному обрії з книжкою

¹⁶ Детальніше див.: [Roshia... 1935, 211].

“Контррозвідка як стиль життя”, що складалася з трьох частин: “Позиція японців та значення контррозвідки”, “Контррозвідка та атака як складові інтелектуальної війни” і “Контрзаходи у боротьбі зі шпигунством”. У книжці були викладені думки автора про мету контррозвідки, погляди на поведінку агентів, а також його роздуми над методами, які використовують ворожі країни для поповнення кадрів контррозвідки.

Відомо, що передмову до праці Масакане Кікута написали генерал сухопутних військ Накаока Ятака, який на той час очолював Токійську столичну асамблею; Іда Івакусу, член Палати аристократів, та Шігекі Сано, відомий юрист у Токійському Верховному суді. У передмові Сано вказував, що праця Кікута були написана “в часі виконання ним важких обов’язків у тих землях”. Сано, який товаришував із Сеухіко Шіоно¹⁷, відомим юристом у доволі гучних справах із викриття політичних злочинців, писав і про “перебування Кікута в Пекіні”. Така інформація дає нам можливість стверджувати, що “ті землі”, де виконував службові обов’язки Кікута, та про які писав Сано, це не деінде, а саме – Китай¹⁸. Вважаємо, що приблизно в 1944 р., коли була видана книжка “Контррозвідка як стиль життя”, Масакане Кікута перебував у Китаї. У китайських наукових дослідженнях знаходимо відомості про нього і як про члена військової місії, який водночас був радником у буддійській організації “Майтрея Великий Шлях Тао” [Chén 2008]. До того ж, у повоєнних архівах американського Управління стратегічних служб залишились матеріали допиту генерала сухопутних військ Оноучі Хіроші¹⁹, в яких збереглась інформація про те, що під керівництвом генерала Оноучі, Масакане Кікута виконував різноманітні доручення контррозвідки, за викриття яких у грудні 1933 р. був заарештований спецслужбою Об’єднаного державного політичного управління (ОДПУ) при РНК СРСР. Згодом, через рік, унаслідок обміну політв’язнями

¹⁷ Детальніше див.: [Ogino 2000, 35].

¹⁸ У газетах були згадки про його перебування в Пекіні. Детальніше див.: [Sano... 1940, 2].

¹⁹ Після виконання обов’язків військової місії у Харбіні, у 1939 р. працював у дипломатичній місії у Латвії, а з січня 1945 р. займав різні пости у штаб-квартирі офіцерів. Детальніше про його діяльність чит.: [Nishihara 1918; Teikoku... 1990, 475].

повернувся до Японії, і в жовтні 1935 р. узявся до виконання обов'язків у Квантунській армії [Panagiotis 2017, 66–67].

Вважаємо, що конкретні приклади, які наводяться у книжці “Контррозвідка як стиль життя”, взяті автором із російської дійсності²⁰. Інформацію про те, що мета перебування (автора) в Росії полягала у зборі та пошуковій роботі засекречених матеріалів для Японії, знаходимо і у книжці “Шість років в Росії”, тому вірогідність того, що Масакане Кікута працював агентом японської контррозвідки, є доволі високою.

Нарада з питань “Заслуховування свідчень Масакане Кікута” проводилась у Всеазійському товаристві²¹ під головуванням Окава Шюмей, а починаючи з листопада 1935 р. уривки із заслухоної справи частково почали публікувати в журналі “Стратегія державної оборони”. Серед шести присутніх на нараді були: Горай Сосен (Дзанба Кендзен)²², професор університету Васеда, відомий перекладач твору “Без сім'ї” Гектора Анрі-Мало та керівник антикомуністичних рухів в Японії²³, Ямаучі Хосуке²⁴, перекладач

²⁰ Це зрозуміло з такого свідчення: «в одній із країн іноземних працівників контррозвідки називають “шпигунами”, в той час як своїх працівників називали “товаришами” та “співробітниками»» [Masakane 1943, 42].

²¹ 1916 рік заснування. Детальніше див.: [Kokusaikan... 1917].

²² Справжнє ім'я – Горай Сосен. Головний редактор газети “Йоміурі Шінбун”, член редакційної колегії “Кокумін шінбун”, працівник асоціації, солідарної з російською фашистською партією. Див.: [Roshia fashisutotou 1935; Seijigaku... 1940, 118]. Відомий також як автор книги “Східний та Західний імператорські університети”, яку він написав під псевдонімом Дзанба Кендзен. Його переклад твору Мало “Безпритульна дитина” (в перекладі назва “Ще не бачив батьків”) друкувався з 1901 року протягом цілого року в газеті “Йоміурі”.

²³ Асоціація антикомуністичних рухів заснована в 1937 р., членами-консультантами асоціації були: Хіранума Кіічіро, Коноє Фумімаро, Тояма Міцуру, Міцуакі Танака, Аріма Рьокіцу; радники асоціації: Маомі Ішіміцу, Нанго Джіро, Мацуока Йосуке, Аракі Садао. Горай Сосен також працював радником в асоціації. Детальніше див.: [Yamauchi 1937, 2–8].

²⁴ Ямаучі також був автором твору [Yamauchi 1938]. Як і книга Йошімура, вищевказана публікація Ямаучі “Змова офіцерів комуністичної армії: викриття сталінської тіньової політики” також була вилучена та знищена за наказом Генерального штабу. Детальніше див.: [Rengou 1949, 199]. Про Ямаучі як про перекладача чит.: [Sawada 1981].

книги “Обломов” Івана Гончарова, який брав активну участь у діяльності Міжнародної антикомуністичної асоціації; Йошімура Чюдзо, керівник відділу досліджень Асоціації добросусідської дружби, а також літературний критик Сайто Міцугу²⁵ у присутності Мідзухо Ямагучі та Хіро Накатані. Про результативність та змістовність цього засідання знаходимо такі схвальні відгуки: “це найповніший та найінформативніший протокол з питань Росії серед всіх тих, які ми мали до сьогодні” [Masakane 1936, 4].

Незважаючи на свідчення, які залишилися у вищенаведених записах засідань та в книжці, написаній Кікута, на жаль, не знаходимо інших доказів, що могли б підтвердити чи спростувати гіпотезу стосовно вірогідності його перебування в Україні. Причиною такої невизначеності є те, що у його свідченнях не вказуються конкретні дати і назви відвіданих міст. І навіть світлина, на якій відзнято голод в Україні, яка використовується в його публікації, не є оригінально авторською. До того ж, за словами самого Масакане, інформацію про голод в Україні він отримав завдяки знайомству з однією жінкою похилого віку з України, яка прибула у Ленінград. Користуючись сприятливими обставинами, Масакане влаштував зустріч, під час якої старенька розповіла йому про важке становище в Україні. У своїх спогадах про цю зустріч він писав:

“У 1932 році, перебуваючи в Ленінграді, я зустрівся з жінкою похилого віку з джутовою торбиною через плече, яка прибула туди з Харкова, щоб купити хліба. Ось що вона мені розповіла:

– Моя дорогенька дитино, мій синочку, послухай, те, що ти бачиш в Ленінграді, зовсім не схоже на дійсність в Харкові! Якщо хочеш знати правду, я розповім тобі усе як є! В мене вдома четверо внуків, а в Харкові неможливо роздобути хліба. Мені вже однаково, як довго я ще проживу, але внуки... дітей шкода!” [Roshia seikatsu 1935, 215].

Хоч у свідченнях Масакане Кікута багато неточностей та прогалин, але беззаперечним залишається той факт, що він прожив шість років на теренах Радянського Союзу, і завдяки йому та його свідченням у 1935 р. значно зросло занепокоєння японських експертів голодом та ситуацією в Україні. Надалі в нашому дослідженні вважаємо доречним проаналізувати праці, в основу

²⁵ Основна праця Міцугу: [Saitou 1932].

яких лягли свідчення очевидців тогочасних подій у Радянському Союзі загалом та в Україні зокрема.

Своєрідним “протоколом” засідань є праця Масакане Кікута “Шість років в Росії”. Книжка складається з таких розділів: перший розділ – “Розповідь про радянських жінок”, другий – “Розповідь про життя в Росії”, третій – “Спогади про голод в Україні”, четвертий – “Проблеми різних етнічних груп”, п’ятий – “Про суспільний устрій”, шостий – “Про проблеми освіти”, тощо. До того ж, у вступній частині було розміщено світлину, на якій зображено розпухлих від голоду дорослих і дітей, а сам автор підкреслював, що головною і наскрізною у його праці є тема голоду в Україні.

Третій розділ, в якому автор помістив спогади про голод в Україні, складається з таких частин: “Прагнення селян та заклики до війни”, “Розповідь про трактор”, “Далекосхідна тракторна станція” тощо. Саме ця третя частина книги була надрукована в журналі “Стратегія державної безпеки” у грудні 1935 р. під назвою “Підпільне розслідування на теренах України”. У вступній частині до своєї праці Масакане Кікута писав про голод таке: “Я побував в Україні і сам пересвідчився у тому, що в країні страшний голод. У містах і селищах не залишилось ні собак, ні котів, ані мишей – все поз’їдали. Серед живих людей, які зустрічались мені на шляху, були тільки старі” [Masakane 1936, 35–36].

Для досягнення плану першої п’ятирічки радянський уряд видав розпорядження про квоти по зборі урожаю, які було надто завищеними і не реалістичними для виконання. Селяни, шукаючи порятунку від голодної смерті через нестачу продуктів, почали тікати у великі міста.

«У 1932 році процент по зборі урожаю в Україні був значно підвищеним порівняно з попереднім роком. Причиною такого форсування було прагнення уряду “досягти виконання плану п’ятирічки не за п’ять, а за чотири роки, що було можливим лише при збільшенні об’єму збору урожаю”. Незважаючи на директиви уряду, урожай у 1932 році не перевищував навіть 80 відсотків від щорічного збору попередніх років. Причиною такого недовиконання була нестача робочої сили, пов’язана з тим, що люди, рятуючись від голоду, тікали у великі міста. Запланований посів зерна було успішно виконано, але збирати урожай було нікому» [Masakane 1936, 36–37].

Про моторошну ситуацію та голод в Україні 1932 року читаємо і такі свідчення: «У 1932 році по всій Україні на узбіччях доріг лежали трупи людей, що померли від голоду. Натомість, тих хто помирав голодною смертю, влада називала “ледарями” і проганяла їх геть» [Masakane 1936, 39].

«Ситуація була настільки критичною, що люди поїдали людей. Я сам був свідком цього. У місці, де я зупинився, в сусідньому будинку батько з’їв свого сина. Я бачив його кості.

Він виправдовував свій вчинок, кажучи: “В мене й так не було чим його нагодувати. А дивитись на його голодні муки було мені не під силу, тож я вбив його. Потім з’їв м’ясо, тому на душі не відчуваю ніякого гріха”» [Masakane 1936, 40].

Беручи до уваги вищенаведені факти Масакане Кікута про моторошну ситуацію, свідком якої він став, цікавим є його пояснення стосовно того, яким чином йому вдалось подорожувати землями, де навкруги був голод, і спостерігати за перебігом тогочасних подій. Його пояснення неабияк здивували і змусили глибоко замислитись про ставлення радянської влади до своїх кадрів.

Масакане Кікута писав: «Нас, безумовно, дуже цінували. Це проявлялось у відповідному ставленні. Тому, де б ми не були, ми завжди отримували свою “норму”. В їдальні, де ми харчувалися, завжди було вдосталь м’яса і білого хліба. У будь-якому разі ставлення до нас було особливим. Для нас не існувало тої моторошної картини з життя простих людей, і ми її не бачили. Тому, маючи на меті особисто побачити реалістичну ситуацію навколо, я вирішив відділитись від колег, які постійно супроводжували мене, і вирушив сам у подорож» [Masakane 1936, 41–42].

У свідченнях Кікута знаходимо також і декілька цитат, що відображали прагнення тогочасних українців:

“Ми з нетерпінням очікуємо війни. Тільки б війна прийшла скоріше! Тоді б ми знищили цю владу! Тоді б ми могли жити мирно в оновленому світі! Світі без російського колективного колгоспу, світі, де кожен зміг би сам зі своєю сім’єю керувати своїм власним колгоспом чи заводом! Нам не треба уряду, який вказуватиме згори, що і як нам робити! Ми зробимо все самі!” [Masakane 1936, 41].

“Люди, з якими я мав нагоду спілкуватись, розказали мені, що Німеччина хоче прибрати до своїх рук Україну. А Японія, з іншого

боку, за словами Сталіна, вже вибудовує свої плани стосовно Сибіру. Вони чітко дали зрозуміти мені, що вітали би такий розвиток подій” [Masakane 1936, 42].

Масакане Кікута також писав, що в 1935 р. нацистська Німеччина справді мала неабиякі наміри заволодіти Україною, і зважаючи на тогочасне становище селян, які прагнули визволення з радянського ярма, цілком зрозуміло, чому певна частина українців сприйняла і вітала німецьких нацистів як визволителів.

4. Висновки

У процесі аналізу та вивчення найрізноманітніших японських джерел про голод в Україні, ми дослідили, що хоч і не так часто, але японські засоби інформації все-таки висвітлювали інформацію про спорадичні спалахи голоду на теренах України з 1920–1930 рр., але згадок про голод початку 1930-их років практично немає. Лише згодом у 1934 р., у книзі Йошімура Чюдзо знаходимо свідчення про реалії примусового голодного експорту, що здійснювався Радянським Союзом.

Не можемо також і з впевненістю стверджувати, що Масакане Кікута справді так само, як і Гарет Джонс, побував в Україні. Для того, щоб підтвердити або спростувати цю інформацію, слід дочекатись результатів аналізу архівних документів КДБ²⁶. З японських джерел нам відомо лише те, що Кікута з 1929 р. приблизно протягом п’яти-шести років перебував на території Радянського Союзу, багато подорожував, згодом його зазіпдозрили у шпигунстві і заарештували. Окрім цього, маємо і той факт, що під час одного зі своїх виступів на засіданні він розповідав не лише про голод в Україні, але й вказував на його причини, а також згадував про факти канібалізму. Тобто ми пересвідчились у тому, що Масакане Кікута володів надзвичайно точною інформацією, що справді відповідала тогочасній дійсності в Україні. До того ж, з вищенаведених описів зрозуміло, що Масакане Кікута не просто перейнявся співчуттям до українців, а й досягнув глибокого розуміння стану душі українського селянина та його прагнень.

Беззаперечним також є і те, що у своїх свідченнях Кікута неодноразово підкреслював, що розповідає про голод початку 1930-их рр. власне в Україні, а не на Півдні Росії чи Казахстану. Цей

²⁶ Детальніше: [Nosaka 2020].

факт є доволі важливим, адже й до сьогодні не припиняються суперечки та дискусії стосовно того, чи був голод явищем, зумовленим природними факторами і поширеним по всій території Радянського Союзу, чи він був злочином проти українського народу. Твердження науковців доволі різко відрізняються залежно від того, позиції якого уряду, українського чи російського, вони підтримують. Звідси і виникає двояке потрактування історичних фактів, тому ми широко сподіваємося, що досліджені нами факти і переконливі свідчення японських експертів 1934–1935 рр. про Україну як епіцентр голоду сприятимуть у цій дискусії визнанню Голодомору геноцидом проти української нації.

REFERENCES

Arkhireys'kyi D. (2019), “Frit’ of Nansen ta Ukrayina”, *Vsesvitnya istoriya*. (In Ukrainian).

LYSTY... (2007), *LYSTY Z KHARKOVA. Holod v Ukrayini ta na Pivnichnomu Kavkazi v povidomlennkh italiys'kykh dyplomativ 1932–1933 roky*, translated by M. Prokopovych, Italiys'kyi instytut kul'tury v Ukrayini, Folio, Kharkiv. (In Ukrainian).

Osipchuk I. (2018), “Riskuya popast’ v zastenki NKVD, moy praded fotografiroval zhertv Golodomora”, *Fakty*, available at: <https://fakty.ua/258493-riskuya-popast-v-zastenki-nkvd-moj-praded-fotografiroval-zhertv-golodomora> (accessed 20.03.2020). (In Russian).

Gamache R. (2013), *Gareth Jones: Eyewitness to the Holodomor*, Welsh Academic Press, Cardiff.

Gamashe R. (2014), “Breaking Eggs for a Holodomor: Walter Duranty, the New York Times, and the Denigration of Gareth Jones”, *Journalism History*, No. 39 (4), pp. 208–18.

Krebs A. (1990), “Malcolm Muggeridge, Writer, Dies at 87”, *The New York Times*, Nov. 15, p. 19.

Panagiotis D. (2017), *The Secret War for China: Espionage, Revolution and the Rise of Mao*, Bloomsbury Publishing, Tauris.

Pearce S. (2012), Kharkiv 1933 – Moscow 1934 by Alexander Wienerberger, available at: <https://samarajadea3bb.myportfolio.com/album-3> (accessed 20.03.2020).

Taylor S. (1990), *Stalin's Apologist: Walter Duranty: The New York Times's Man in Moscow*, Oxford University Press, USA.

Chén J. “Pòhuài, gāoyā yǔ fǎnkàng-lúnxiàn shíqí běijīng wénhuà jiè miànmiànguān”, *Zhōngguó gòngchǎndǎng xīnwén wǎng*, available at: <http://cpc.people.com.cn/BIG5/64162/64172/85037/85041/6501218.html> (accessed 22.03.2020). (In Chinese).

Hanyuu Yu. (2017), “Kindai jindoushugi taisei no houga to nanmin hogo-Kurimia sensou kara Kokusai Renmei made”, *Nihon Daigaku Daigakuin sougou shakai johou kenkyuuka kiyou*, No. 18, pp. 147–58. (In Japanese).

Hosaka S. (2020), “Ukuraina KGB akaibu: koukai no haikai to sono miryoku”, *Roshiashikenkyu*, No. 105. (In Japanese).

Kokusaikan... (1917), *Kokusaikan ni okeru Nihon no koritsu*, Zen Ajia kai. (In Japanese).

Masakane K. (1936), *Roshia senkou roku ka nen*, Kokubou kyouiku kai. (In Japanese).

Masakane K. (1943), “Bouchou no seitai”, *Seibudo*, p. 42. (In Japanese).

Nakai K. (1998), “Sobieto jidai no Ukuraina to Baruto shokoku”, *Porando Ukuraina Baruto shi*, pp. 318–21. (In Japanese).

Nishihara Yu. (1980), *Zenkiroku Harubin tokumukikan: Kantougun Johoubu no kiseki*, Mainichi Shimbunsha. (In Japanese).

Ogino F. (2000), “Shisoukenji”, *Iwanami Shinsho*, p. 35. (In Japanese).

Rengou... (1949), “Rengou kokugun soushireibu kara bosshu wo meizerareta sendenyou kankobutsu sou mokuroku”, *Monbushou shakai kyouiku kyou*, p. 309. (In Japanese).

Roshia fashisutotou... (1935), “Roshia fashisutotou Nihon daihyou shutsuen no sumeragika renmei shusai enzetsukai joukyou kankei”, *Kokumin shisou zendou kyouka oyobi dantai kokumin shisou zendou kyouka oyobi dantai kankei zakken daiikkan*, JACAR (Ajia rekishi shiryō senta), Ref. B04013004000 (dai 1 gazou). (In Japanese).

Roshia... (1935), “Roshia seikatsu no hyori wo kataru (Suzuki Shozo shi ni mono wo kiku kai)”, *Shiso Kokubou*, p. 211. (In Japanese).

Saitou M. (1932), *Tenkan Nihon no jinbutsu fuukei*, Daito shobou. (In Japanese).

Sano... (1940), “Sano shidoukan tennin”, *Yomiuri Shimbun*, 8.09, p. 2. (In Japanese).

Sawada K. (1981), “Nihon ni okeru Goncharofu no juyou ni tsuite: honyaku, kenkyushi gaikan”, *Roshiago roshiabungaku kenkyuu*, No. 13. (In Japanese).

Sawai M. (2014), “Nihon no kaikyō kousaku to Kiyōzane tera no kanri tousei – Moukyō seiken ka no kaimin shakai no jirei kara”, *Jinbungakuhou* (483), pp. 69–107. (In Japanese).

Seijigaku (1940), “Seijigaku hakase Kenzen Zanba wa waga kuni hannkyō undō no rironteki bunkateki shidousha de aru”, *Nihon hankyō undō no tenbō*, *Kokumin seiji keizai kenkyūjo*, p. 118. (In Japanese).

Shimotomai N. (2009), “‘Kūhaku’ to ‘Kioku’: Ukuraina kikin to rekishi ninshiki”, *Kokusai mondai*, No. 580, pp. 1–3. (In Japanese).

Shisō kokubō (1935), *Kokubō kyōiku kai*, Vol. 1, No. 1–3. (In Japanese).

Shisō kokubō (1936), *Kokubō kyōiku kai*, Vol. 2, No. 1. (In Japanese).

Soren... (1934), “Soren no tainichi sekka kousaku sono ta”, *Kyōsantō senden kankei zakken*, JACAR (Ajia rekishi shiryō senta), Ref. B02030943700 (dai 28, 32 gazou). (In Japanese).

Teikoku... (1990), *Teikoku rikugun shōgun souran*, Akita Shoten, Tokyo. (In Japanese).

Yamauchi H. (1937), *Sekigun shōkō inbō jiken no shinsō: Sutarin ankoku seiji no bakuro*, *Kokusai hankyō renmei chousabu*, pp. 2–8. (In Japanese).

Yamauchi H. (1938), *Nihon ni chousen suru akama: sobieto no tainichi kaisen junbi*, Aikoku Shimbunsha Shuppanbu. (In Japanese).

Yanagisawa H. (2018), “Dai kikin ‘Horodomoru’ – Ukuraina wo doukoku no daichi to kashita ‘kanashimi no shuukaku’”, *Ukuraina wo shiru tame no 65 sho*. (In Japanese).

Yomiuri Shimbun (1922), 19.07. (In Japanese).

Yomiuri Shimbun (1936), 25.08. (In Japanese).

Yoshimura Ch. (1934), *Nichiro no genzai oyobi shorai*, *Nihon kouronsha*. (In Japanese).

Yoshimura Ch. (1937), *Soren wa Nihon ni chousen suru ka*, *Nihon kouen tsuushin sha*. (In Japanese).

І. Окабе

ГОЛОДОМОР ОЧИМА ЯПОНЦІВ

У наукових досліджень японських фахівців з історії Радянського Союзу та Росії існує тенденція розглядати проблематику голоду в Україні в контексті голоду, що охопив на той час територію південної Росії, Уралу, Поволжя та Казахстану. Окрім цього, можна натрапити і на

твердження, співзвучні з російським трактуванням цієї теми, які заперечують факт голоду як запланованого злочину проти українського народу, тобто геноциду. Враховуючи різноманітні дискусії стосовно цієї проблеми, ми вважаємо доволі актуальним наше дослідження з висвітлення тематики Голодомору та його трактування японськими науковцями. Хоч у японських газетах повідомлялось про голод та важку ситуацію в Україні 1920–1930 рр., але інформації про, так званий, дискусійний “неврожай” першої половини 1930-их рр., тобто Голодомор, не було. Проте в одній із монографій Йошімура Чюдзо, виданих у 1934 р., знаходимо свідчення про реалії примусового голодного експорту, що здійснювався Радянським Союзом. Доволі цікавими були також свідчення Масакане Кікута, який довгий час проживав на території Радянського Союзу і був очевидцем тогочасних подій. Після повернення в Японію, під час одного зі своїх виступів, він згадував про випадки канібалізму в Україні. Масакане Кікута також писав і про наміри нацистської Німеччини в 1935 р. заволодіти Україною. Зважаючи на тогочасне важке становище селян, які прагнули визволення з радянського ярма, цілком зрозуміло, чому певна частина українців сприйняла і вітала німецьких нацистів як визволителів. До того ж доволі важливим було те, що Масакане Кікута, автор “Спогадів про голод в Україні”, вже у самому заголовку публікації підкреслював, що події, які він описував, це – реалії побаченого не на Півдні Росії, чи в Казахстані, чи деінде на території Радянського Союзу, а власне – в Україні. Відтак, можемо стверджувати, що починаючи з 1935 р. японські науковці, беручи до уваги свідчення своїх колег, усвідомлювали, що епіцентром голоду на теренах Радянського Союзу була Україна.

Ключові слова: Голодомор, голод в Україні, японсько-українські відносини, японці в УРСР

Стаття надійшла до редакції 07.06.2020